

Variatīvuma loma valodas līdzekļu aprītē

The role of variation in the circulation of language resources

Inta Freimane

Latvijas Universitātes emeritētā profesore

Rakstā risināti vienmēr aktuāli valodas attīstības jautājumi – variatīvuma teorija un ar to saistītā paralēlismu izpratne – un proponēts paralēlismu nozīmīgums valodas līdzekļu aprītē.

Šiem jautājumiem autore pievērsusies jau apmēram pirms ceturtdaļgadsimta (Freimane 1993). Rakstā (it īpaši 3., 4. nodaļā), nedaudz precizējot, izmantots 1993. gadā publicētais materiāls un ieskicēti arī vārda nozīmes struktūras jautājumi. Dots teorētiskā risinājuma padziļināts skatījums gan valodas līdzekļu strukturālajā, gan (galvenokārt!) funkcionālajā aspektā. Raksta sākumā iezīmēti daži variatīvam svarīgi jautājumi, kas saistīti ar valodas līdzekļu (galvenokārt vārdu) strukturālo komponentu izpratni, kā arī ar valodas funkcionēšanā būtisko laika faktora lomu valodas attīstībā.

Pētījuma **novitāte** balstīta strukturāli funkcionālā pieejā – identificētie valodas *variātīvo mikrosistēmu lauki* ļauj koncentrētā un pārskatāmā veidā skatīt variatīvu valodā kā aktīvi funkcionējošā sistēmā.

Valodas lauku teorijas risināšanai nepieciešamās metodoloģijas izstrādē par vienlīdz svarīgiem atzīti kā tradicionālie analīzes paņēmieni, tā arī jauna pieeja valodas faktiem, proti, valodas lauku identificēšana un analīze. Lauku teorijā priekšplānā izvirzās valodas analīzes universālais aspekts – *opozīciju* konstatēšana un izmantošana. Opozīcijas – objektīvi pastāvošas visā pasaules ainā kopumā – valodas funkcionēšanas izpētē ir īpaši svarīgas. *Opozīciju metode* ir valodas funkcionālās izpētes pamatmetode.

Lauku teorijā sekmīgi izmantojamas arī tradicionālas metodes, piem., komponentu analīze, kas palīdz uzskatāmi atklāt valodas līdzekļu saturisko un arī ekspresīvi nosacīto struktūru.

Variatīvo lauku teorijā analīzes pamatprincips ir valodas līdzekļu *potenciālas aizstājamības princips* – tas nosaka valodas līdzekļu *izvēles iespējas*. Pēc šī principa ir konstatējamas galvenās pārvirzes valodā – pirmkārt, normatīvā izvēle pretstatā brīvajai izvēlei, kā arī pozitīva vai negatīva izvēle katras mikrosistēmas ietvaros, izvēle saziņā vai radošajā sfērā u. tml. Tieši izvēle nosaka variatīvu valodā resp. valodas variātīvo mikrosistēmu eksistenci. Proponētajā *variātīvās izvēles lauku* shēmā rādīti gan *funkcionālie maksilauki* (normatīvās izvēles lauks un brīvās izvēles lauks), gan pakārtotie detalizētie diferenciālie lauki kā šo abu lauku atvasinājumi saziņā un valodas radošajā sfērā. Savukārt attiecīgie variatīvās izvēles lauki uzskatāmi rāda valodas funkcionālo daudzveidību un var

palīdzēt atklāt tajā slēptās iespējas, kas izmantojamas gan variatīvuma teorijā, gan valodas praksē.

Atslēgvārdi: diferencētājelementi; integrētājelementi; paralēlismi; potenciāla funkcionāla aizstājamība; funkcionālas izvēles lauks; normatīvās izvēles lauks; valodas līdzekļu aprīte; variatīvs; variatīvas izvēles lauki; variatīvas mikrosistēmas.

1. Temata izpratne

Pilnvērtīgas valodas funkcionēšanas pamatnosacījumi ir 1) valodas *elasīgā tāpatība*: valoda visu laiku nepārtraukti *mainās, paliekot* tomēr *tā pati*, un 2) plašās valodas līdzekļu *izvēles iespējas*. Mainīgums realizējas *valodas līdzekļu aprītē*, izvēles iespējas ir *variatīvuma* nosacītas.

Terminoloģijā rodas grūtības tajos gadījumos, kad terminam ir universāla nozīme vai arī tas nāk no vispārlietojamās leksikas¹. *Variatīvs* un *valodas līdzekļu aprīte* ir galvenie ar tematu saistītie jēdzieni un tiem atbilstošie termini.

Latīņu cilmes vārda *variēt* nozīme ‘mainīt, grozīt, dažādot’; *variācija* – ‘dažādība’; *variants* ‘paveids, pārveidojums, citāds risinājums; atšķirīgs veidojums’ (Baldunčiks, Pokrotneiece 1999, 823). Universālos jēdzienus un terminus *variēt, variants, variatīvs* u. tml. plaši lieto dažādās jomās visā mūsu dzīvē, dažādās zinātnes un mākslas nozarēs, visur. Tos lieto arī valodniecībā, jo spēja *variēt* valodas līdzekļus² ir būtiska valodas pazīme. Taču valodniecībā to nozīmes un lietojums ir specifiscēts.

Tā kā valoda realizējas divos savstarpēji saistītos veidos – saturā un formā –, jāskaidro, cik lielā mērā variēšana ir saistīta ar katru no tiem.

Satura daudzveidīgums ir vieglāk uztverams, kad ir atšķirīga formālā puse, piem., sinonīmijas gadījumos. Sinonīmi *līt, liņāt, miglot, rasināt* atšķiras gan pēc nozīmes, gan arī pēc ārējā veidola – katrs no tiem ir pilnīgi cits vārds. Turpretim sinonīmi *smidzināt* un *smildzināt, rasināt* un *rasot* atšķiras ar nozīmes niansēm, bet ir savā starpā derivatīvi saistīti un tāpēc ļoti tuvi arī pēc ārējā, skaniskā veidola, un starp tiem ir arī citādas attiecības. Šādi un līdzīgi jautājumi būtu jārisina, runājot par variatīvu valodā. It īpaši gadījumos, kad ir iespējams *paralēls lietojums, aizstājamība* un *izvēle*.

¹ Tāds, piem., ir vārds *līmenis*, kas lietots gan valodā vispār, gan arī kā termins – daudz un dažādās nozarēs. Bet ar īpašu, no visām citām atšķirīgu, nozīmi tas lietots valodniecības teorijā.

² Valodas līdzekļus veido visas valodas vienības visā sistēmā: *vārdi, vārdu formas, vārdkopas, teikumi* u. tml.

1.1. Variatīvums valodā un valodniecībā

Valodniecībā variatīvuma jēdziens 1) attiecināms uz jebkuru mainību, modifikāciju – šādā izpratnē ir tikai varianti, invariantu nav; 2) variatīvums tiek izmantots, lai raksturotu sinhronisku valodas vienību pastāvēšanu un funkcionēšanu un parādās uz invariantuma (nemainīguma) fona (Freimane 1993, 81). Valodā galvenais ir saturs – mums vajadzīgas tieši daudzveidīgas nozīmes, formālā puse ir pakārtota semantikai. Tāpēc variatīvuma izpratnē par pamatu jāņem semantika. Variatīvumu var veidot saturiski pilnīgi atšķirīgas vai pēc dažiem semantiskiem elementiem nozīmēs nedaudz atšķirīgas pazīmes. Valodas vienības var būt arī saturiski ļoti tuvas vai pat identiskas.

Variatīvums ir valodas līdzekļu semantiskā daudzveidīguma izpausme.

Viena no variatīvuma izpausmēm šaurākā izpratnē ir paralēlums: veidojas paralēlismi – tādi valodas līdzekļi visos valodas līmeņos, kuru lietojumā iespējama *izvēle*. Par galvenajiem paralēlismu paveidiem var uzskatīt visplašāk valodā izmantojamus variantus, sinonīmus, paronīmus un homonīmus. Vēl var minēt arī citus, piem., gramatisko polisēmiju un kontamināciju (Freimane 1993, 80–140).

Paralēlismi pārstāv dažādību valodā, bet „katru dažādību ir radījusi funkcionāla mērķtiecība” (Shherba 1957, 119). Paralēlismu funkcionāli nosacītā izpratne un mērķtiecīga izmantošana raksturīga tieši *literārajai* valodai, jo tajā ir plašas variēšanas un sinonīmijas iespējas un valodas vienības tajā tiecas savā starpā funkcionāli norobežoties. Variatīvumu resp. paralēla lietojuma iespējamību nosaka gan līdzība, gan atšķirības. Līdzība pieļauj valodas līdzekļu funkcionālas aizstājamības iespējas attiecīgo tipu robežās, realizējoties opozīcijai *identums (tāpatība) ↔ diference (pretstatījums)*. Paralēlismu funkcionēšanas pamatā ir tieši ***potenciāla aizstājamības iespēja***.

1.2. Valodas līdzekļu aprīte

Valodas līdzekļu aprīte³ veidojas, valodai mainoties un attīstoties. Galvenais šajās pārmaiņās ir *laika faktors*. Valoda tiek lietota noteiktā vietā un vidē, bet tās attīstība notiek tieši laikā. Pārmaiņas notiek visā valodas sistēmā, taču atšķirīgi dažādās mikrosistēmās. Viskrasāk tās izpaužas derivatīvajā sistēmā, bet tās vērojamas arī formu sistēmā, konstrukcijās, sintaksē un tekstveidē.

Aprīte notiek *starp* daudzām un dažādām *mikrosistēmām*. Nebūtu lietderīgi aprīti vērot perifēriskajās sistēmās (dialektos, profesionālā vidē u. tml.), jo te valoda izpaužas vienpusīgi. Lai aprīti varētu raksturot iespējami precīzi, analīzei jāizvēlas *neitrāls pamats*. Mūsdienu valodā par analīzes pamatu vēlams izvēlēties literāro valodu kā tādu nacionālās valodas paveidu, kurā saplūst un tiek izmantoti normatīvi nosacīti valodas līdzekļi no visām valodas sfērām.

³ Turpmāk lietosim galvenokārt īsinātu terminu *aprite*.

1.3. Variatīvo mikrosistēmu struktūras īpatnības

Valoda ir pasaules atspoguļojums izziņas un sociālās saziņas nolūkos. Tā rāda struktūras, darbības, procesus – visu, kas objektīvi pastāv un notiek apkārtējā pasaulē noteiktās sistēmiski strukturālās likumsakarībās. Ļoti svarīga ir sistēmu uzbūve, to strukturēšanas iespējas un strukturācijā iegūto sastāvdaļu savstarpējo attieksmju apzināšana un izpēte, kā arī šo sastāvdaļu pamatotas savstarpēji opozicionāras attieksmes. Opozīcijas ir visur un pamato locekļu savstarpējo saistību – opozīciju locekļi, būdami pretmeti savā starpā, tajā pašā laikā viens otru papildina⁴. Turklāt struktūru sastāvdaļas vispār nav skatāmas izolēti. Fizikā to ir formulējis kvantu mehānikas pamatlicējs daņu fiziķis Niļss Bors (*Niels Bohr* 1885–1962):

„... izolēta mikrodaļiņa ir tīrā abstrakcija, katra daļiņa ir jāapskata mijiedarbībā ar citām. Tāpēc šādā daļiņu kopā nevar runāt par atsevišķās daļiņas „uzvedību”, tā vietā jāskata visu daļiņu ansambļa kooperatīvā mijiedarbība. Nevar mainīt vienas daļiņas stāvokli, reizē neietekmējot pārējās.” (Siliņš 1999, 80)

Teiktais pilnā mērā attiecināms arī uz valodas sistēmas un struktūras īpatnībām kā uz objektīvās īstenības parādību atspoguļotājām un ir paturams prātā šeit un turpmāk.

Valodas paralēlismu mikrosistēmās strukturētājelementi (sauksim tos par *komponentiem*) ir galvenokārt *vārdi*. (Mikrosistēmu komponentu tipoloģiju sk. Freimane 1993, 80–140.) Gramatiskā aspektā tie bieži ir indiferenti, jo pieder pie vienas un tās pašas vārdšķiras un neatšķiras arī pēc morfoloģiskajām formām. [Ar piebildi, ka atsevišķos gadījumos morfoloģiskās formas var tikt izmantotas kā pašu komponentu leksiski semantiskas diferencētājas, piem., *plāpa* ‘runīgs cilvēks’ – *plāpas* ‘baumas’.]

Īpaši pieminama tāda valodas mikrosistēma kā *frazeoloģismi*. Tie paliek ārpus pieņemtajiem paralēlismu vērtēšanas kritērijiem, jo tajos notiek citi procesi nekā valodā kopumā. Frazeoloģismu varianti resp. frazeoloģismi ar identisku nozīmi ir tādi, kuros patstāvīgas leksēmas ir desenantizējušās, pakļaujoties frazeoloģismu kopējai nozīmei. Piem., *pūst vienā taurē* – *pūst vienā stabulē* – *pūst vienā karotē* ar nozīmi ‘pielāgoties kāda uzskatiem, nostājai, rīcībai’ (Laua, Ezeriņa, Veinberga 1996 II, 467).

Funkcionāli nosacītie paralēlismi, būdami attiecīgo variatīvo mikrosistēmu komponenti, nepastāv ārpus pāriem vai rindām – viens vārds nevar būt ne variants, ne sinonīms, ne paronīms, ne homonīms, tas identificējams un vērtējams tikai pēc noteiktām attieksmēm ar citiem attiecīgās mikrosistēmas komponentiem.

⁴ Sk. komplementaritātes teorijas apskatu E. Siliņa grāmatā *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava, 1999.

2. Valodas līdzekļu struktūras loma variatīvumā

Valodas līdzekļi variatīvumā pastāvīgi savā starpā tiek sastatīti un salīdzināti gan pēc nozīmes, gan pēc formas. Lai temata ietvaros orientētos valodas līdzekļu struktūrā, jātiek skaidrībā par attiecīgo struktūru sastāvdaļām resp. *elementiem*, jo tikai pēc tiem iespējams konstatēt variatīvo vienību savstarpējās attiecības.

2.1. Valodas līdzekļu struktūras klasiskā izpratne

Tā kā vārds ir galvenā vienība variatīvumā, ir svarīgi orientēties tieši *vārda semantiskās struktūras* izpratnē. Centīsimies to raksturot atbilstoši temata prasībām.

Vārdu savstarpējā salīdzināšanā un sastatīšanā vissvarīgākā ir *leksiskā semantika*. Leksikoloģijā minēti *denotatīvie* un *konotatīvie* komponenti vārdu nozīmēs (Laua 1981, 25). *Obligātais* denotatīvais komponents ir vārda nozīmes jēdzieniskā satura paudējs, bet katrā nozīmē ir *iespējams fakultatīvs* situatīvi iezīmēts konotatīvs resp. ekspresīvs komponents. Šajā teorijā saskatāmi nākamo jaunāku teoriju iedīgļi – tiek meklētas semantisko komponentu struktūras dziļākas izpratnes un dalīšanas iespējas.

Ir lietderīgi skatīt vārda denotatīvo struktūru kā tālāk dalāmu nozīmīgos semantiskos *integrētajelementos* un *diferencētajelementos*. Šim nolūkam izmanto komponentu analīzes metodi, lai identificētu un savā starpā salīdzinātu dažādu mikrosistēmu komponentus un tātad arī pašas mikrosistēmas. Abi aspekti – denotatīvais un konotatīvais – ir cieši saistīti, to pazīmes savijušās un bieži vien pat grūti savā starpā nodalāmas; vieglāk tas ir izdarāms leksikā, bet grūtāk gramatiskajā sistēmā, it īpaši sintaksē.

Valodas līdzekļiem attīstoties, parasti mainās to konotatīvie komponenti. Denotatīvais komponents mainās, mainoties (arī zūd) visai attiecīgā valodas līdzekļa – galvenokārt vārda – nozīmei. Tāda, piem., ir A. Lauas (1981, 45) minētā verba *valdzināt* senākā, tagad zudusi nozīme 'siet ar valgu'. Konotatīvais komponents ar laika nozīmi piemīt gan novecojušiem valodas līdzekļiem (arhaismiem, historismiem), gan jauniem valodas līdzekļiem (neoloģismiem, okazionālismiem). Konotatīvais komponents ar vides nozīmi piemīt žargonismiem un citiem neliterāriem sarunvalodas līdzekļiem, arī profesionālismiem, bet ar vietas nozīmi – dialektismiem. Gan novecojušie, gan jaunie valodas līdzekļi kopā veido *valodas resursus*.

Neekspresīvie valodas līdzekļi ir neitrāli, automatizēti un semantiski precīzi, tie rāda valodas stabilitāti (Freimane 2014, 58). Konotatīvo komponentu tiem parasti nav, vai arī tie ir nesvarīgi (piem., situatīvie vides komponenti terminiem). Tomēr – šķiet, tieši minēto pazīmju dēļ – tie ir vienpusīgi un neelastīgi. Ar to palīdzību tiek uzkrāta un pārraidīta informācija, realizējot saziņu. Parasti, analizējot sarežģītas uzbūves valodas līdzekļus, tos salīdzina ar

neekspresīviem. Neekspresīvie valodas līdzekļi ir divējādi – vispārlietojami un specializēti (galvenokārt termini).

Ekspresivitāte – stilistiska vai emocionāla – valodā veido mainīgo sfēru. Valodas mainību lielā mērā nosaka ekspresīvi izmantojamie paralēlismi, galvenokārt sinonīmi. Galvenie izmantojamo paralēlismu tipi ir paralēlismi ar zināmu semantisku stabilitāti – varianti un paronīmi.

2.2. Denotatīvās struktūras analīzes iespējas

Valodas līdzekļu, īpaši vārdu, struktūrā ir ietvertas to lietojuma iespējas un tendences, tāpēc valodas variatīvuma un aprītes izpētē ļoti noder komponentu analīzes metode. Tā izmantojama vārdu lietojuma analīzē, dalot vārdu nozīmes semantiskos elementos. Var izmantot nozīmju skaidrojumus vārdnīcās. Viegļāk konstatēt nozīmju denotatīvo komponentu elementus. Ekspresīvie elementi parasti uztverti kā nianse, kas izsecināmas no semantikas un šķirkļos minētas ar īpašām norādēm: *poēt.* poētisms, *sar.* sarunvaloda, *iron.* ironiski, *niev.* nievājoši u. tml. Teikto mēģināsim ilustrēt ar piemēru – vārdu *meitene*, *meitēns*, *meitiētis* (Guļevska 1987, 427) un *meiča* (Guļevska 1987, 471) nozīmju komponentu analīzi. Šo vārdu skaidrojumi: **meitene** 1. nozīmē ‘sieviešu dzimuma bērns vai pusaudzis’, 2. nozīmē *sar.* ‘jauniete’; **meitēns** *sar.* ‘meitenīte’; **meitiētis** *sar.* ‘sieviete’; **meiča** *sar.* ‘meitene; jauniete’. Apkopojam minēto vārdu nozīmēs konstatētos semantiskos elementus **a** – persona, **b** – sieviete, **c** – bērns, **d** – maza, **e** – pusaudze, **f** – jauna, **g** – pieaugusi. Varam veidot katra vārda semantisko formulu resp. nozīmes detalizētu atšifrējumu: *meitene abc//abd*; *meitēns abd*; *meitiētis abg*; *meiča abf*. Katru no elementiem var izmantot, vārdus savā starpā salīdzinot. Ekspresīvos elementus šādā veidā neanalizē, jo ekspresīvums nav patstāvīgi formulējama pazīme – tas uzslāņojas uz semantikas.

Jāņem vērā, ka ne vienmēr visas nozīmes un to nianse ir viegli konstatējamas un tāad attiecīgi strukturējamas. Ir arī tādas ekspresīvi semantiskas nianse, kas slēptas vārda nozīmē, bet parasti skaidrojumos netiek konkrēti formulētas. Piem., salīdzinot verbus *kliegt* (Guļevska 1987, 381) un *blaut* (Guļevska 1987, 135), konstatējam, ka *kliegt* 1. nozīme ‘radīt skaļas balsis skaņas’; *blaut* 1. nozīme ‘kliegt’. Verba *kliegt* struktūras elementi būtu: **a** – skaņa, **b** – balss, **c** – skaļa, **d** – radīt. Verba *blaut* skaidrojuma formula no *kliegt* neatšķiras: **abcd**. Taču minētie verbi nebūt nav absolūtie sinonīmi – verbs *kliegt* ir visai neitrāls un denotatīvi orientēts. Verbam *blaut* bez denotatīvās orientācijas ir vēl cita nianse – tas lietojams negatīvā sfērā, ar nievājošu, izsmejošu nozīmes niansi. To uzskatāmi ilustrē šī verba cita nozīme – ‘runāt’, kas minēta *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* 2, 106. 1. nozīme: ‘*kliegt, skaļi runāt* (bieži pārvērstā balsi)’. Elements ‘runāt’ pārceļ verbu no skaņu lauka citā – personas semantiskajā laukā. Labam valodas zinātnījam ir saprotams, ka verba *blaut* lietojuma sfēra nav gluži neitrāla – par tribīnē skaļi runājošu deputātu nav vietā teikt, ka viņš *blauj*, jo verba *blaut* negatīvā nokrāsa padara to neiederīgu neitrālā informatīvā tekstā.

2.3. Valodas līdzekļu iederīgums lietotāja valodas izjūtā

Iepriekš teiktais apliecina, ka ne visas vārda semantiskās nianšes, īpaši tās, kuras saistītas ar ekspresiju, atrodamas vārdu nozīmju skaidrojumos un atbilstošās norādēs. Var arī būt atšķirīga nozīmju detalizācija, izdalot patstāvīgas nozīmes vai apvienojot vairākas nozīmes vienā atbilstoši leksikogrāfiskiem uzdevumiem. To rāda vārda *meitene* skaidrojumu 1. un 2. nozīmē un vārda *meiča* skaidrojuma salīdzinājums: *meitene* 1. 'sieviešu dzimuma bērns vai pusaudzis', 2. 'jauniete' un *meiča* 'meitene; jauniete'. Taču par vārda semantiskām un ekspresīvām īpatnībām signalizē gan vārda skaniskais apvalks, gan lietotāju kolektīva locekļiem zināmais lietojums, kas garantē adekvātas saziņas iespējas. Piem., sinonīmisku verbu pāri *darīt* un *veikt* katram no tiem ir atšķirīgi lietojuma nosacījumi. Verbs *darīt* (Guļevska 1987, 169, 1. nozīmē) '*veikt, (iz)pildīt* (ko)' ir kontekstuāli un gramatiski neitrāls un brīvi lietojams jebkurā kontekstā. Verba *veikt* skaidrojumā (Guļevska 1987, 846, 1. nozīmē) '*darīt; padarīt, izpildīt*' ietverta arī darbības pabeigtības nianse (par to liecina skaidrojumā minētie prefiksālie verbi *padarīt, izpildīt*) – tādat vārda leksiskajā semantikā var slēpties arī gramatiskās semantikas nianšes, kas konsituatīvi ierobežo tā lietojumu. Proti, līdz šim ūzusā verbam *veikt* konstatēts lietojums pozitīvā sfērā – runājot par kaut ko labu, cildināmu (var *veikt varoņdarbu, veikt grūtu uzdevumu* u. tml.), bet tas nav lietojams negatīvā sfērā. Taču pēdējā laikā lietotāji verbu semantiskās struktūras nepilnīgas izpratnes un vēl citu turpmāk skaidrojamu iemeslu dēļ sākuši to izmantot arī negatīvā sfērā: *veikt noziegumu, veikt likuma pārkāpumu, veikt ielaušanos* u. tml.

Dažādiem valodas lietotājiem var būt atšķirīga skaistuma vai iederīguma izjūta: caurmēra cilvēkam skaists ir tas, kas atbilst ūzusam un normām, bet māksliniekam, rakstniekam, radošai personībai skaistas var šķist tieši atkāpes no normām, ekstrordinaritāte, izņēmumi, neregulāri valodas līdzekļi. Tad sāk dominēt subjektīvs viedoklis, kas reizēm var būt pat iracionāls (Freimane 2014, 59). Lietojumā vēlams panākt saskaņu starp saturu un formu.

Koptā valodā, protams, ir vēlama atbilsme normām, taču par to svarīgāka ir lietotāju *valodas izjūta*⁵ un prasme panākt konsituatīvi atbilstošu, iederīgu valodas līdzekļu lietojumu, kas bagātina valodu.

Pašreiz plaši vērojama nevēlama verba *piederēt* nozīmju (vai nianšu – atkāribā no pieejas) daudzpusības ignorēšana lietojumā – tās cēloņi būtu pētāmi. Verbam *piederēt* (Guļevska 1987, 611) konstatētas 3 nozīmes: 1) '*būt (kā) īpašumā; būt (kādam) apgūstamam, izmantojamam*'. Māja pieder tēvam. Māksla pieder tautai; 2) '*būt kā radītam, ierosinātam*'. Kam pieder šī ideja, doma?

⁵ Vārda *izjūta* skaidrojums (Latviešu literārās valodas vārdnīca 3, 552, 2. nozīme): *parasti vsk.; savienojumā ar lieto. ģen.* Spēja uztvert un ar prātu, arī intuitīvi, emocionāli novērtēt (piem., kādu parādību, tās īpašības). Piemērs: *Lai bagātinātu valodu, lai radītu jaunus vārdus, jābūt dziļai valodas izjūtai.*

3) *pie kā* 'ietilpt (*kādā grupā*)'. Šī grāmata pieder pie autora labākajiem darbiem.

Abas pirmās nozīmes vieno datīva lietojums, bet trešajā nozīmē, rādot netiešu piederību un sastāvdaļas statusu kādā veselumā, lietojama prepozicionāla locījuma forma *pie kā*. Šī forma pašreiz strauji zūd – varbūt to jau var uzskatīt par zudušu. Ir zudusi vārda semantisko nianšu apzināšanās, kas balstīta uz lietotāju valodas izjūtu.

Valodas izjūta ir saistīta ar lietotāju lingvistisko gaumi, kura arī savukārt mainās laika gaitā. Atkārtosim klasisku piemēru: pagājušā gadsimta vidū un vēl drusku vēlāk ģermānismi *foršs*, *forši* tika uzskatīti par nevēlamiem, skaužamiem – tie tika apkaroti un pamazām izzuda arī no sarunvalodas, kur savā laikā bija visai izplatīti. Pašreiz tie – pagaidām vēl skaidrojamu iemeslu dēļ – ir atgrīeziušies aktīvajā leksikā, turklāt visnotaļ literāru, vēlamu valodas līdzekļu statusā, un tiek samērā plaši lietoti. Tātad sabiedrība ir jutusi vajadzību pēc attiecīgās nozīmes vārdiem un izvēlējusies minētos vārdus, pilnīgi noraidot iepriekšējā laika normatīvo vērtējumu.

3. Valodas līdzekļu funkcionēšana kā valodas attīstības pamats

Visi valodas līdzekļi ir pakļauti funkcionāli nosacītām pārmaiņām, tāpēc varam droši teikt, ka *valodas līdzekļu aprīte ir funkcionāli nosacīta*.

3.1. Aktīvi funkcionējošie valodas līdzekļi

Tā kā valoda un tās attīstība ir situatīvi nosacīta, valodisko situāciju galvenie parametri ir *laiks*, *vieta* un *vide*. Attīstībā pats svarīgākais ir *laika faktors* (Freimane 2014, 57–58). Laiku mēs parasti vērtējam pēc trim skata punktiem – tagadnes, pagātnes un nākotnes. Ir likumsakarīgi runāt par trim valodas līdzekļu attīstības fāzēm: 1) pašreizējo valodas līdzekļu funkcionēšanu – *tagadnes fāzi*, 2) jaunu valodas līdzekļu tapšanu – *nākotnes fāzi* un 3) relatīvi pasīvā krājuma resp. resursu izmantošanu – *pagātnes fāzi*. Aprīte realizējas, valodas līdzekļiem pārejot no vienas fāzes citā. [Kā iepriekš minēts, valodas līdzekļu analizē *laikam*, tāpat kā *vietai* un *videi*, ir arī cita funkcija: tie var ietilpt nozīmēs un situatīvi niansēt semantiku.]

Valodas līdzekļu informatīvās iespējas garantē pamatfāze – *tagadnes fāze*. Tā balstās uz *pašreizējo aktīvo* valodas līdzekļu pilnvērtīgu izmantošanu saziņā.

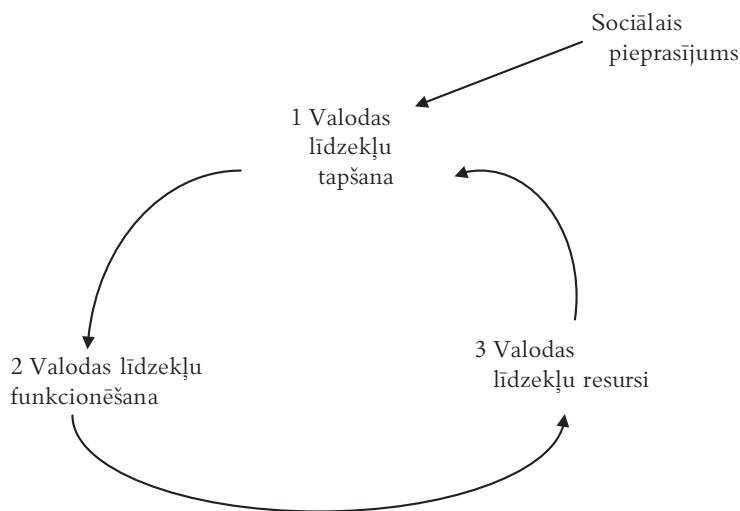
Valodas līdzekļu klāstu regulāri var papildināt: 1) veidojot jaunus, nākotnē noderīgus faktus un 2) izmantojot pagātnes faktus.

Saikni ar nākotni resp. *nākotnes fāzi* var garantēt tikai jauni, vēl nebijuši valodas līdzekļi. Tos var plānot un veidot a) ar derivāciju resp. vārddarināšanu, struktūru konstruēšanu u. tml., b) ar aizguvumiem un c) ar pagātnes materiāliem no valodas resursiem. Nākotnes fāze cieši saistīta ar terminu izstrādi – te

valodniekiem paveras iespējas realizēt vēlamas ieceres literārās valodas attīstībā.

Ja papildinājumu meklē iepriekš sakrātos resursos, tiek izmantota *pagātnes fāze*. Valodas resursi ir valodas attīstības *relatīvi pasīvais posms* – te nonācis viss tagadnē liekais, nevajadzīgais: arhaismi, historismi, nelietotas vārdu nozīmes, viss, kas dažādā veidā ir ticis kompensēts mūsdienu valodā. Te vietu atrod arī jauninājumi, kas ieteikti, reģistrēti u. tml., bet nav ieviesušies, kā arī aizmirsti dialektismi. Jaunie valodas līdzekļi (galvenokārt ordinārie) var pamazām tikt iedzīvināti valodā, bet no funkcionēšanas sfēras savukārt pamazām aiziet novecojušie valodas līdzekļi. Daļa no tiem vispār atmirst, bet tie var arī iekonservēties uz ilgu laiku, lai kādreiz tomēr atgrieztos. Daļa paliek relatīvi pasīvā stāvoklī līdz tam laikam, kad pēc tiem atkal rodas vajadzība. Atgriešanās nosacījums ir valodas līdzekļu fiksācija, lai tie saglabātos un tos varētu atrast. Valodā tie atgriežas citā kvalitātē, un tiem ir cita funkcija. Piem., bijušie poētismi var kļūt par trafaretiem valodas līdzekļiem (Freimane 2014, 58).

Valodas līdzekļu funkcionālās aprites fāzes un tātad arī pašu aprites procesu varam attēlot shematiski:

1. shēma. Valodas līdzekļu funkcionālā aprite.

Shēma rāda, ka sociālā pieprasījuma rezultātā tiek radīti valodas līdzekļi, pēc tam tie pāriet nākamajā aktīvajā sfērā un sāk funkcionēt, bet vēlāk pāriet resursos. Savukārt no resursiem tie atkal var nonākt aprītē. Funkcionālajā aprītē veidojas *valodas līdzekļu iespējamās nezūdamības shēma* (detalizētu valodas līdzekļu funkcionālās aprites shēmu sk. Freimane 1993 vāka atvērumā grāmatas beigās).

4. Variatīvās mikrosistēmas valodas praksē

Valodas praksē sastopamas atkāpes no normām, bet literārajā valodā izvēle ir kategoriski nosacīta. Paralēlismu iespējamā izvēle rada problēmas normēšanā. Normatīviem valodas līdzekļiem nepieciešamas pietiekami spilgtas diferencētājas pazīmes valodas lietotāju kolektīvajā apziņā.

Literāro normu prasības ir gan semantiski, gan formāli motivētas. Piem., imperatīva nozīmē pēc formas jāšķir **nāciet* un *nākat*⁶. Paronīmu lietojums ir semantiski niansējams – savā starpā jāšķir *reabilitācija* un *rehabilitācija*, *audzēt* un *audzināt*, *darīt* un *darināt* u. tml. Precīzas saziņas dēļ jāpanāk literāra izruna homogrāfijām, piem., *mērs* ‘pilsētas galva’ (ar šauru *ē*) un *mērs* ‘mērīšanas vienība’ (ar platu *ē*).

Ja izvēle ir brīvāka vai pavisam brīva, lielākas tiesības ir iederīgumam. Piem., vēlamā sinonīma lietojumā noteiktā valodas situācijā. Atkarībā no valodas politikas, tradīcijām un daudziem citiem faktoriem arī šeit izvēle var būt kategoriskāka vai brīvāka. Visai bieži sastopama prasība neaizstāt latviskus valodas līdzekļus ar mazāk vēlamiem kalkiem.

4.1. Valodas praksē nozīmīgas variatīvās mikrosistēmas

Temata labākai izpratnei ir lietderīgi īsumā raksturot trīs aprītē no izvēles viedokļa nozīmīgāko variatīvo mikrosistēmu paralēlismu paveidus – variantus, paronīmus un sinonīmus.

Varianti ir *formāls izvēles līdzeklis* (pieņemot uzskatu, ka varianti ir semantiski identī). To loma aprītē ir visai pieticīga. Izkoptā literārā valodā nevar būt sevišķi daudz variantu – to pārdaudzums liecina par neattīstītu un nekoptu valodu. Varianti parasti pastāv pāros: *literārs* ↔ *neliterārs*. Nevēlamu pāru locekļu izcelsme var būt dažāda – tie var rasties valodas iekšējā attīstībā un var būt arī nevēlami aizguvumi. Visvairāk atkāpju gramatikā (morfoloģijā, sintaksē) un vārddarināšanā veido tieši neliterāri varianti. Tos labojot, jāņem vērā dažādas prasības, piem., mūsdienīgums. Novecojušas formas parasti zūd, nokļūstot resursos, bet var tikt izmantotas arī mākslinieciskos nolūkos – pagātnes ilustrēšanai, personas (personu grupas) izglītības trūkuma demonstrēšanai u. tml. Izvēli nosaka valodas lietotāja izglītība, intelektuālais līmenis, valodas normu zināšanas un attiecīgās prasmes un iemaņas, spēja koncentrēties un sevi kontrolēt. Vispārlietojamiem neitrāliem un automatizētiem variantiem ir ierobežota funkcionēšanas sfēra – galvenokārt *pareizuma līmenis*.

Pašreiz latviešu valodā funkcionē visai daudz neliterāru variantu. Daļa no tiem atspoguļo aktīvus procesus pašā latviešu valodā. Piem., zūd nominatīvs un ģenitīvs ar objekta nozīmi, dodot vietu akuzatīvam, tāpēc arvien uzstājīgāk valodā ienāk neliterārs debitīva formas variants ar akuzatīvu normatīvā

⁶ Šeit un turpmāk ieteicamais variants apzīmēts ar zvaigznīti.

nominatīva vietā: *jālasa grāmatu* – **jālasa grāmata*; *nav nauda* – **nav naudas* u. tml. Nevietā tiek lietota daudzskaitļa forma saistījumā ar vairākiem vienlīdzīgiem apzīmētājiem, iespējams, citu valodu ietekmē: *Anglijas un ASV valdības* – **Anglijas un ASV valdība*. Plaši sastopams neatzīts partikulārs *kā* lietojums apgalvojuma salīdzinājumos: *Daugava ir platāka kā Gauja* – **Daugava ir platāka nekā Gauja*. [Skaidrojums būtu: *Daugava ir platāka, ne (tik šaura) kā Gauja*.] Imperatīva nozīmē tiek lietota verba indikatīva forma: *Domājat paši!* imperatīva formas **Domājiet paši!* vietā.

Ja abi variantu pāra locekļi atbilst literārajām normām, izvēle ir brīva, tomēr attiecīgā izteikuma vai izteikumu kopuma robežās vēlams lietot vienu no tiem. Literārā valodā ieteicams tikai tik variantu, cik nepieciešams.

Paronīmi⁷ nozīmības ziņā valodas praksē ir līdzvērtīgi variantiem un veido vienu no paralēlismu pamattipiem. Arī izplatība tiem ir samērā liela. Kā teorētiska problēma paronīmi ir apzināti pēdējā laikā, bet praksē tie vienmēr ir bijuši svarīgi. Iespējami gan vārdu, gan konstrukciju paronīmi. Izplatītāki ir vārdu paronīmi. Tiem raksturīga skaniska līdzība un daļēja morfēmiskā sastāva atbilstība. Paronīmu tipi aptver visu valodas sistēmu (Freimane 1993, 110). Visizplatītākie ir derivatīvie paronīmi (ar derivatīvi nosacītām atšķirībām). Iespējami arī gramatisko kategoriju nosacīti paronīmi: *studija* (telpa) un *studijas* (nodarbošanās). Teorētiski iespējami, bet ārkārtīgi reti ir sintaktiskie paronīmi.

Paronīmi nav īpaša leksikas apakšsistēma (kā, piem., sinonīmi) – tā ir *valodas prakses nosacīta funkcionāla mikrosistēma*, kuras apzināšanai nepieciešama precīza semantikas izpratne. Būdami viens no valodas „grūtumu” avotiem, paronīmi var mulsināt valodas lietotājus ar niansētām nozīmju atšķirībām. Tiem var būt sinonīmiskas nozīmes (*dzērējs* un *dzērājs*; *audzēt* un *audzināt*). Neliterāri aizgūti paronīmi ir galvenokārt derivatīvie kalki: *pazvanīt* vēlamā **piezvanīt* vietā; *revizors* vēlamā **revidents* vietā. Tie var robežoties ar variantiem un sinonīmiem.

Turklāt jāņem vērā, ka vārdiem var būt tikai ārēja, derivatīvi nemotivēta līdzība – tad tie ir neīstie jeb kvaziparonīmi: *tušs* un *tuša*, *komposts* un *kompos*. Kvaziparonīmi robežojas ar īstajiem paronīmiem un var būt grūti no tiem nošķirami.

Sinonīmija aptver visu valodu visos līmeņos, taču izplatītāki un tāpēc arī vairāk izpētīti ir leksiskie sinonīmi. Tie ir viens no galvenajiem valodas ekspresīvās vai ekspresīvi semantiskās diferencēšanas līdzekļiem, kas īpaši nozīmīgi literāros darbos, poētiskā valodā. Taču sinonīmi ir ļoti nozīmīgi arī valodas praksē. To semantiskā tuvība resp. minimāla diference (nevis identums, kā variantiem) nosaka komponentu iespējamo ekspresīvo atšķirību rindās un pāros.

⁷ Termins *paronīms* ir grieķu cilmes vārds: *para* ‘līdzās, garām’, *onyma* ‘vārds’.

Galvenie tipi – jēdzieniskie, ekspresīvie un perifēriskie sinonīmi (Laua 1981, 200–201). Apspriežot nozīmīgi ir ekspresīvie (stilistiski vai emocionāli nianšētie) un perifēriskie sinonīmi, jo, iegūstot vai zaudējot ekspresīvos vai situatīvos konotatīvos komponentus, valodas līdzekļi var mainīt lietojuma sfēru.

Valodas praksē iespējama sinonīmu stilistiska neiederība. Sarunvalodas sinonīmu (kā *dakteris* ‘ārsts’) lietojumam nav nekādas vainas, taču lietotājam vienmēr jāvērtē attiecīgā runas situācija un jāpatur prātā, ka viņš pašreiz izsakās sarunvalodas stilā. Sarunvalodas ekspresija piemīt arī aizguvumiem, kas dažkārt ienāk valodā kā modes vārdi. Būtu jāizmanto mūsu pašu valodas potences: *distributors* – *izplatītājs; *klerks* – *ierēdnis; *tīnis* – *pusaudzis; *ofiss* – *birojs, *kantoris*; *presings* – *sasprindzinājums; *filings* – *jūtas, sajūtas.

Spraigās situācijās aktualizācijas nolūkos tiek izmantoti neitrālā skatījumā neiederīgi valodas līdzekļi. Tādi var būt termini nepiemērotā nozarē subjektīvi motivētā lietojumā. Piem., mūzikas, literatūrzinātnes un daudzu citu nozaru terminus (*duets, sižets, intriga, konference*) un vispārlietojamus vārdus ar ļoti negatīvu saturu (*sagraut, iznīcināt*) sporta komentētāji izmanto tieši iespējami lielākas ekspresivitātes panākšanai – turklāt maz ticams, ka viņi varētu bez tiem iztikt. Atliek vien konstatēt faktus.

Ikdienīšā sarunvalodā bieži tiek pārspīlēts internacionālismu lietojums. Piem., *kvalificēt* ‘atziņ’, *indiferents* ‘vienaldzīgs’, *imponēt* ‘patikt’, *šokēt* ‘pārsteigt’, *globāls* ‘nozīmīgs, svarīgs’, *totāls* ‘pilnīgs, visu aptverošs’, piem., *globāls pasākums, totāls atvaļinājums, totāls deficīts, šokējoši notikumi*. Neitrāli vārdi sarunvalodā aktualizācijas nolūkos bieži tiek aizstāti ar ļoti konkrētas un tāpēc pārspīlētas nozīmes vārdiem: *iekarot* (pircēju atzinību) – *iegūt; *graut* (uztīcību) – *likt zaudēt; *grandiozs* (nams, trauks) – *ļoti liels u. tml.

Perifērisko sinonīmu situatīvās nianšes pārstāv konotatīvie laika, vides un vietas papildkomponenti nozīmēs – literārajā valodā ienāk valodas līdzekļi no resursiem un citām sfērām: 1) novecojuši valodas līdzekļi (*teju, pulka, pagērēt*), 2) apvidvārdi (*puisietis, glabāt* (bērnu) ‘pieskatīt’), 3) profesionālismi *lente* – *kinofilma; *pendelis* – *soda sitiens (sportā); *šālis* – *nomalis.

Ekspresīvie sinonīmi ar tiem piemītošajiem konotatīvajiem komponentiem var tikt lietoti bez iebildumiem – iebildumi rodas tikai tad, kad tos sāk lietot nevietā, neitrālā tekstā. Ja neliterārumš nav tik jūtams, tie ar laiku var ienākt valodā un pamazām pāriet neitrālu valodas līdzekļu kategorijā. Piem., daļēji tas pašreiz notiek ar dažiem vārdiem aktualizētā, pārspīlējuma nozīmē: *milzīgi zaudējumi, grandiozi panākumi* u. tml.

Valodas līdzekļu attīstību un apriti visvairāk ietekmē tieši *sinonīmi*.

4.2. Valodas praksē *relatīvi pasīvas variatīvās mikrosistēmas*

Ar apriti saistītas vēl arī citas, iepriekš neminētas, mikrosistēmas, bet to komponentu savstarpējā aizstājamība nav tik izteikti aktīva kā iepriekš aplūkotojām (vai tādas vispār nav). Pirmām kārtām te jāmin no paralēluma viedokļa

problēmiskā homonīmija. Pie paralēlām mikrosistēmām minēta vēl arī tā sauktā gramatiskā polisēmija un kontaminācija (Freimane 1993, 125–140), bet īpašu vietu ieņem antonīmi. Par šo mikrosistēmu lomu apritē turpmāk.

4.2.1. Homonīmi valodas apritē

Homonīmi ir formāli identi un semantiski krasi diferenti, un parasti veido pārus. Tie, tāpat kā varianti un paronīmi, ir galvenokārt vārdi (Laua 1981, 53–62). Homonīmija var būt: 1) pilnīga jeb paradigmātiska un 2) daļēja jeb sintagmātiska.

Pilnīgā (paradigmātiskā) homonīmija ir divējāda – *leksiska* (*balle* ‘sarīkojums’ un *balle* ‘atzīme’; *delta* ‘upes grīva trīsstūra veidā’ un *delta* ‘grieķu alfabēta burts’) un *derivatīva* (to veido galvenokārt deminutīvi: *vilnītis* ‘sēne’ un *vilnītis* ‘deminutīvs no *vilnis*’; *tupelīte* ‘dzīvnieks’ un *tupelīte* ‘deminutīvs no *tupele*’). Fonētiska homonīmija nav iespējama homonīmu pilnīgā formālā identituma dēļ.

Ļoti svarīgs homonīmu identificēšanā ir konteksts – daļējā (sintagmātiskā) homonīmijā ir runa nevis par vārdiem, bet par to formām – sakrīt daļa formu. Tā ir konstatējama *tikai kontekstā*. Sastopami morfoloģisko formu homonīmi: *lama* ‘dzīvnieks’, sieviešu dzimte – *lama* ‘garīdznieks’, vīriešu dzimte; *takts* mūzikā, 6. deklinācijas vārds un *takts* ‘smalkjūtība’ 1. deklinācijas vārds.

Iespējama arī sintaktisko konstrukciju homonīmija. Piem., teikumam *Nav tautas bez dziesmas* ir divas atšķirīgas nozīmes 1) *katrai tautai ir savas dziesmas* un 2) *ja nav dziesmu, nav arī tautas*. Šādā gadījumā lietojumu nosaka konsituācija.

Konstatēta arī sintagmātiski nosacīta neīstā jeb kvazihomonīmija. Pie tās pieder 1) tā sauktie homofoni (*varbūt* – *var būt*) un 2) homogrāfi ar diferentu izrunu (*koks* ‘pavārs’ – *koks* ‘augšs’).

4.2.2. Mikrosistēmas ar īpaši iezīmētu orientāciju

Bez iepriekš raksturotajām ir arī mazāk apzinātas un izpētītas paralēlismu sistēmas (Freimane 1993, 125–140). To komponenti netiek izmantoti tik aktīvi kā iepriekš minēto mikrosistēmu komponenti – reizēm rodas pat šaubas par attiecīgu mikrosistēmu eksistenci. Gramatiskā polisēmija (tā tiek uzskatīta arī par vārda formu homonīmiju) un kontaminācija īpaši vērtējamās tieši valodas normatīvajā daļā. Attiecīgie paralēlismi – gramatiskās polisēmijas locekļi un kontamināti – tajā dažkārt vērtējami arī negatīvi.

Gramatiskā polisēmija radusies konversijas vai cita līdzīga procesa rezultātā, un tās locekļi⁸ ir vienādi skanoši vārdi no atšķirīgām morfoloģiskajām paradigmām (Freimane 1993, 125–127). Piem., *aktīvs* (*aktīvs skolēns* un *klases*

⁸ Teorētiski gramatiskā polisēmija ir iespējama arī konstrukcijās, bet pašreiz konstatēti tikai vārdi.

aktīvs). Ieteicams atturēties no gramatiskās polisēmijas gadījumu vairošanas, bet kā valodas parādība tā nav vērtējama negatīvi.

Gramatiskā polisēmija, tāpat kā daļējā homonīmija, ir sintagmātiski nosacīta un identificējama *tikai kontekstā*. Tās izveides ceļi ir grūti nosakāmi. Tiek saglabāts nozīmes elementu adekvātums – piem., adjektīviem substantivējoties un vārdkopu aizstājot ar vārdu, varētu tikt ekonomēti valodas līdzekļi, atmetot zināmu locekli un paturot jauno, informatīvi nozīmīgāko vārdkopas atkarīgo komponentu, piem., *Jauns ar spēku, vecs ar prātu* (atmests vārds *cilvēks*). Pret šādiem gadījumiem no normu viedokļa iebildumu nav.

Kontaminācija⁹, tāpat kā paronīmija, saistāma ar valodas praksi. Konstatēti 1) semantiskie kontamināti un 2) konkrēti leksiski, frazeoloģiski un sintaktiski kontamināti. Par *semantisko kontamināciju* uzskatīta jaunu vārdu pārnesto nozīmju rašanās, kas vērtējama pozitīvi, tāpēc to vispār varētu nesaistīt ar kontaminācijas jēdzienu. Pārējie – īstie – kontaminātu tipi ir nevēlami.

Visai neskaidrajā kontaminācijas procesā gan pēc nozīmes, gan pēc formas valodas vienības krustojas un rodas jauni valodas līdzekļi, sajaucot divu vārdu vai izteicienu daļas. Kontamināti rodas kā atkāpes no ūzusa – līdz tam nebijuši, ļoti konkrēti, neparasti un no literāro normu viedokļa nevēlami. Latviešu valodā pašreiz visizplatītākie ir konstrukciju kontamināti. Piem., *aizstāvēt grādu* un *piešķirt disertāciju* – no **aizstāvēt disertāciju* un **piešķirt* (zinātnisku) *grādu*. Vārdu kontaminātu ir pavisam maz. Piem., *korektēt* (no *korekcija* un *koriģēt*).

Kontamināti būtu nopietni jāpētī, arī psiholingvistiskā aspektā. Tie papildina valodas attiecīgos semantiskos mikrolaukus ar nevēlamiem komponentiem. Varētu pat šaubīties par to, vai kontamināti veido variatīvu mikrosistēmu.

4.3. Antonīmi kā īpaša valodas mikrosistēma

Semantisko elementu klātiešana vārdu nozīmēs nebūt neliecina, ka attiecīgie vārdi spēj viens otru aizstāt (kā, piem., vārdi *civils* un *pilsonisks*, *runāt* un *kliegt*). Ja vārdi viens no otra, cits no cita atšķiras tikai ar atsevišķiem semantiskajiem elementiem, bet tiem ir daudz integrētājelementu, iespējamās situācijas, kurās *atšķirīgie elementi kļūst nebūtiski, nesvarīgi*, un dotos vārdus iespējams savstarpēji aizstāt. Un otrādi – vienādas nozīmes vārdi kādā noteiktā gadījumā resp. kontekstā vai situācijā kļūst par antonīmiem. Piem., verbi *dzīvot* un *eksisistēt* ir sinonīmi, bet teikumā *Viņš nedzīvo, viņš tikai eksistē* tie kļuvuši par antonīmiem.

Arī antonīmi veido mikrosistēmu. Parasti veidojas antonīmu pāri, taču tie neietilpst paralēlismu sistēmā, jo pāru locekļi *nav savstarpēji aizstājami* – tie 1) veido semantisku opozīciju un 2) atšķiras arī formāli.

⁹ Latīņu *contaminatio* 'savienošana, sajukšana'; franču *contamination* 'izkropļošana, sabojāšana'; angļu *contamination* 'aptraipīšana, apgānīšana, samaitāšana'.

Reizēm valodas praksē konstatēti vārdi, kas būtu aizstājami ar antonīmiem. Tādi var būt neliterāri kalki, piem., latviešu valodā atvasinājumi ar *ne-*: *neslikts* (sal. krievu *neplohoj*), kas latviešu valodā būtu aizstājams ar antonīmu *labs*: *Šogad iegūta neslikta miežu raža*. Arī *nereti* (sal. krievu *neredko* – antonīms *bieži*): *Nereti cilvēki nedomā par savu veselību*. Netradicionāls antonīma lietojums vērojams vecuma apzīmējumos: *Puisēns ir piecus gadus mazs*. Latviešu valodā pēc tradīcijas saka: *vienu gadu vecs*. Tikai speciālos gadījumos, kad īpaši grib uzsvērt personas jaunumu, lieto netradicionālu saistījumu: *divdesmit gadu jauns*. Nevēlams antonīmu lietojums kontekstā var rasties arī nejauši, piem., *Finālā jau no starta atrāvās Līgurs* (piemērs no Freimane 1993). Šeit termins *finālsacensības* isināts par *fināls*, veidojot grūti uztveramu antonīmu *starts* un *fināls* sablīvējumu.

5. Funkcionāli iezīmētie variatīvo mikrosistēmu lauki

Variatīvo mikrosistēmu eksistence konstatējama tikai valodas praksē. Starp mikrosistēmu komponentiem pastāv noteiktas attiecības – 1) semantisks (leksisks un gramatisks) un formāls resp. ārēji uztverams identums resp. tuvība un 2) semantiska un/vai formāla diference. Katrai mikrosistēmai ir savs, tās īpatnībām atbilstošs funkcionāli nosacīts *semantiskais lauks* – to veido mikrosistēmas komponentu lietošanas iespējas noteiktos leksiski semantiskos un gramatiski semantiskos nosacījumos atbilstošās formās.

5.1. Opozīciju loma variatīvuma analīzē

Valodas variatīvu balstās uz opozīcijām – tās valda visās mikrosistēmās. Variatīvajās mikrosistēmās dominē pēc svarīguma atšķirīgas opozīcijas.

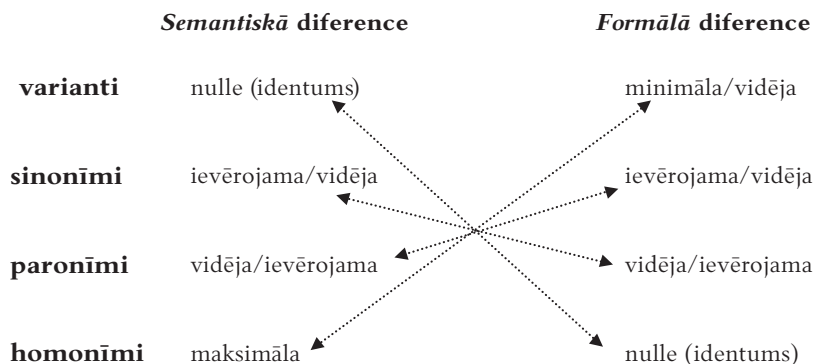
Pirmās pakāpes opozīcija variatīvu ir opozīcija ar visai valodas būtībai atbilstošu vispārinātu nozīmi: variatīvo komponentu *semantiskais* ↔ *formālais* aspekts.

Otrās pakāpes opozīcija ir raksturīga *tieši variatīvu* – tā ir opozīcija *identums* ↔ *diference* resp. komponentu līdzīgums/atšķirība. Obligāts nosacījums attiecīgās mikrosistēmas un tās komponentu identificēšanai ir *kopējā semantiskā pamata saglabāšana*. *Semantiski integrējamie elementi* komponentu nozīmēs *garantē pašu mikrosistēmu eksistenci*.

Mikrosistēmu komponentu savstarpēju semantisku un formālu atšķirību resp. diferenci var ilustrēt šādi¹⁰:

¹⁰ Ārēji līdzīgā simetriskā shēmā grāmatā *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā* (Freimane 1993, 83) dots cits – galveno paralēlismu paveidu semantiskā un formālā aspekta – salīdzinājums.

Nozīmīgāko mikroshēmu komponentu diferenciāls salīdzinājums

2. shēma. Nozīmīgāko mikroshēmu komponentu salīdzinājums.

Mikrosistēmu komponentu – galvenokārt vārdu – formālais aspekts izpaužas realizācijā kā *skanējums*¹¹, bet *semantisko* aspektu pārstāv galvenokārt leksiskā semantika.

Minēto četru mikrosistēmu komponentu lietojums ir pakļauts *potenciālas funkcionālas aizstājamības* prasībām. Tie iekļaujas noteiktā sistēmā, kuras galējos polus pārstāv semantiski identie varianti un formāli identie homonīmi. Starp tiem atrodas sinonīmi – tiem piemīt semantiski diferencēta tuvība un lielāka vai mazāka formāla diference; mazākā formālā diference tos tuvina variantiem vai paronīmiem. Paronīmi ieņem īpašu vietu – tie parasti ir vienas saknes un vienas vārdšķiras vārdi ar tuvu, bet tomēr semantiski atšķirīgu nozīmi (*ilggadējs* un *ilggadīgs*, *virsa* un *virsmā*) un, tāpat kā sinonīmi, ir gan semantiski, gan formāli diferencēti, bet tiem diferenci parasti nosaka vārddarināšanas līdzekļu semantiskās atšķirības – minēto pazīmju dēļ tie var robežoties gan ar variantiem, gan ar sinonīmiem.

Tātad varam secināt, ka variantu lietojums atbilst saziņas mērķiem un ir *formāli motivēts*, bet homonīmu lietojums ir *semantiski motivēts*. Sinonīmu izvēli nosaka *konsituatīvs adekvātums* ar ievērojamu vai vidēju diferenci starp komponentiem, bet paronīmu lietojums ir *semantiskā normatīvuma motivēts*.

¹¹ Latviešu leksikogrāfijā *vārda skanējums* kā iespējamām pārmaiņām pakļauts lingvistisks jēdziens nav īpaši raksturots – tas darīts tikai derivācijas aspektā. *Valodniecības pamattermiņu skaidrojošajā vārdnīcā* (2007) šķirkļa *skanējums* nav. Būtu pieņemams šāds formulējums: skanējums ir „valodas vienības ārējā vai skaniskā puse atšķirībā no to iekšējās puses – satura, nozīmes” (Ahmanova 1966, 158).

5.2. Izvēles iespējas variatīvumā

Katru formāli semantisko mikrosistēmu veido rindas vai pāri (sinonīmu rindas, morfoloģisko formu variantu pāri u.tml.). Katrā mikrosistēmā notiek attiecīgās rindas vai pāra locekļu savstarpēja iedarbe, proti, *konkurence* semantiskajā resp. *identuma* vai *tuviības* aspektā un *diferencēšanās nepieciešamība* otrajā – *atšķirību* aspektā, realizējoties variatīvuma galvenajai opozīcijai *identums* ↔ *diference*.

Komponentu izvēlē darbojas valodas līdzekļu *potenciālas aizstājamības princips*. Izvēli galvenokārt nosaka konkurējošo komponentu *diference*, bet identums savukārt katram konkrētajam komponentam garantē *vieta* attiecīgajā mikrosistēmā.

Paralēliski identificējami *pēc attieksmēm ar citiem* attiecīgās mikrosistēmas komponentiem pāros vai rindās. Izvēle attiecas uz *vienu* konsituācijā adekvāti iederīgu pāra vai rindas komponentu atbilstoši *semantiskā adekvātuma prasībām*.

5.3. Variatīvo komponentu semantisko un formālo pazīmju intensitāte

Identificējot, analizējot un izmantojot paralēlismus, ir svarīgi raksturot mikrosistēmu komponentu semantisko un formālo pazīmju *intensitāti* un noteikt identuma vai arī diferences *intensitātes pakāpes*. Reizēm tas ir grūti izdarāms – iespējams tikai teorētisks šķīrums gan semantiskā, gan arī formālā aspektā.

Semantisks identums S^1D_{null} piemīt variantiem (*sisināt* – *sirsināt*, *kārs* – *kārīgs*). Formāls identums F^2D_{null} piemīt homonīmiem: *balle* (*balle* ‘sarīkojums’ un *balle* ‘mērvienība’); *aktīvs* (*aktīvs* skolēns – klases *aktīvs*).

Kā semantiskā diference S^1D , tā arī formālā diference F^2D pēc intensitātes var būt trejāda – minimāla, vidēja vai maksimāla.

Minimāla semantiska diference S^1D_{min} raksturīga sinonīmiem [*sudrabs* – poētisms *sidrabs*]; minimāla formāla diference F^2D_{min} raksturīga gan paronīmiem [*rudzāji* – *rugāji*], gan sinonīmiem: [*sudrabs* – poētisms *sidrabs*]¹². Tieši uz šī pamata reizēm starp paronīmiem un sinonīmiem pastāv grūti tveramas robežas.

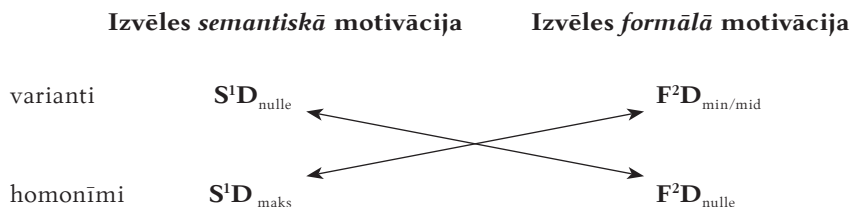
Visgrūtāk ir nosakāma vidējā semantiskā diference S^1D_{mid} . Parasti tā ir raksturīga paronīmiem [*palodze* (logam) – *paloda* (logam un durvīm); *dabīga* kafija – *dabiska* izturēšanās]. Tāpat arī vidēja formāla diference F^2D_{mid} raksturīga paronīmiem [*pirmatnējs* ‘sākotnējs’ – *pirmatnīgs* ‘primitīvs’]. Arī šajā sfērā pastāv problēmas ar mikrosistēmu robežām.

¹² Šeit nav kļūdas – piemērs *sudrabs* – *sidrabs* noder gan semantiskas, gan formālas diferences gadījumā.

Starp paronīmiem un sinonīmiem kā semantiski un formāli diferentiem veidojas zināms *līdztiesīgums* – parasti vidēja semantiska un formāla intensitāte.

Maksimāla semantiska diference S^1D_{maks} piemīt homonīmiem [*boa* ‘žņaudzējčūška’ un *boa* ‘uzliekama apkakle’]. Maksimāla formāla diference F^2D_{maks} raksturīga sinonīmiem [*ķīte* – *tepe*, *katls* – *grāpis* (īpašs katls)].

Varianti ar homonīmiem veido *simetrisku pāri* ar spilgti pretstatāmām semantiskās un formālās diferences intensitātes pakāpēm:

3. **shēma.** Variantu un homonīmu attieksmes.

Ietverot šādā sistēmā sinonīmus un paronīmus (kā rādīts iepriekšējā shēmā), veidojas formāli un semantiski atšķirīgu mikrosistēmu apvienojums pēc simetriskām pazīmēm, kas rāda teorētiski izsecinātas variatīvo valodas līdzekļu savstarpējās sakarības un funkcionālās iespējas.

5.4. *Lauka princips variatīvuma analizē*

Pēdējā gadsimta gaitā arvien lielāku nozīmību ir ieguvusi *valodas lauku* teorija. Tā laukus ne vien apraksta, bet arī iesaista analizē. Viens no valodas faktu *sistēmiskas analīzes* veidiem ir *lauka princips* (Bondarko 1972, 20). Galvenā no valodas laukos valdošajām opozīcijām ir *centrs* ↔ *perifērija*. Tā konstatējama katrā laukā un nosaka gan katra lauka *gaišo kodolu*, gan arī robežjoslas starp laukiem.

Latviešu valodniecībā iezīmēti semantiskie un gramatiskie lauki (Freimane 2014, 37–39) un samērā detalizēti pētīts personas semantiskais lauks (Freimane 2008, 110–135).

Variatīvuma analizē izmantojamas trīs *diferenciālās izvēles* iespējas: 1) *formāla diference* F^2D (kā variantiem), 2) *kombinēta (formāli semantiska) diference* KD (kā paronīmiem un sinonīmiem) un 3) *semantiska diference* S^1D (kā homonīmiem). Diferenciālās izvēles iespējas attiecas *uz visām* variatīvajām mikrosistēmām.

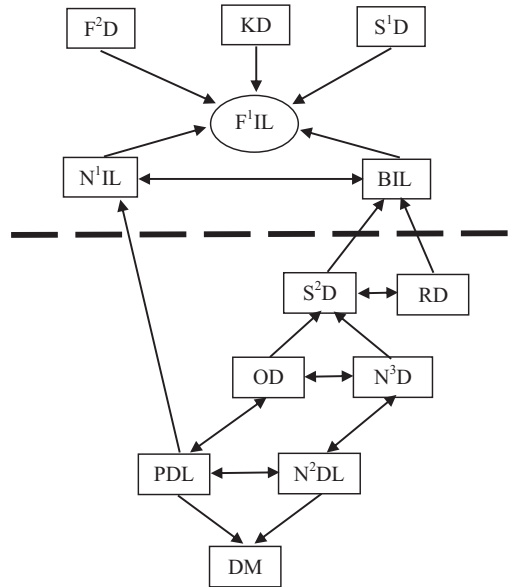
Variatīvās izvēles lauki veido hierarhisku sistēmu, kuras pamats ir visaptverošais *funkcionālās izvēles lauks* F^1IL . Tajā atrodas visi izvēlei pakļautie variatīvie valodas līdzekļi un realizējas visas nozīmīgās valodiskās opozīcijas:

- 1) *formāla* ↔ *semantiska*, 2) *normatīva* ↔ *brīva*, 3) *pozitīva* ↔ *negatīva* un
- 4) *ordināra* ↔ *neordināra*.

Variatīvās izvēles lauki

Funkcionālie maksilauki

Detalizētie diferenciālie lauki

4. shēma. Variatīvās izvēles lauks.

Funkcionālas izvēles lauka pamatu veido divi opozicionāri lauki: **normatīvas izvēles lauks** N¹IL ↔ **brīvās izvēles lauks** BIL, katrs ar atšķirīgiem izvēles nosacījumiem.

Normatīvās izvēles lauks N¹IL un brīvās izvēles lauks BIL abi kopā atbilstoši galvenajam principam – *konsituatīvi adekvātas informācijas izvēles prasībām* – veido lielo **funkcionālās izvēles maksilauku**.

Diferencēti detalizēta izvēle notiek abās maksilauka daļās pēc valodas līdzekļu funkcionālām pazīmēm. Tā realizējas **diferenciāli detalizētajos** mikrolaukos gan kā *pozitīva* ↔ *negatīva* visā sistēmā, gan kā *ordināra* (*parasta, ikdienišķa*) ↔ *neordināra* brīvās izvēles laukā.

Normatīvās izvēles lauks N¹IL orientēts uz maksimāli precīzu verbālu informāciju – tajā funkcionē literārā valoda un dominē pozitīvā izvēle, kas atkarīga no valodas lietotāju zināšanām un subjektīvas attieksmes pret valodas

faktiem. Izvēle atbilstoši pastāvošajām normām, konvencijai u. tml. ir *kategoriski nosacīta*. Galvenā tajā ir precīza, adekvāta un neitrāla informācija. Forma ir literāra – lai nenovērstu uzmanību no satura uz iespējamiem nebūtiskiem aspektiem. Šis lauks ir detalizēts divos diferenciālajos laukos: *pozitīvs diferenciālais lauks* ↔ *negatīvs diferenciālais lauks*. Komponentu pāros (rindās) veidojas opozīcija: *pozitīvs* resp. *literārs* ↔ *negatīvs* resp. *neliterārs*. Uz negatīvo diferenciālo lauku attiecināmi, piem., kontamināti. Izvēle atstāta valodas lietotāja ziņā.

Katra variatīvā mikrosistēma atbilstoši tās īpatnībām meklējama noteiktos *funkcionālajos laukos*.

Variantiem kā semantiski identiem vai ļoti tuviem raksturīgs *formālas diferences lauks*. Tajā veidojas komponentu *potenciālās aizstājamības zona* ar formālas izvēles iespējām. Arī pozitīvā izvēle tiem ir formāla: **bambuss* – *bambuks*; **lente* – *lenta* u. tml.

Paronīmi pastāv tieši *pozitīvās izvēles lauka centrālajā daļā*. Tajā koncentrējas galvenie valodas „grūtumi”. Afiksu semantiskā diference izvirza paronīmus par valodas praksē funkcionāli ļoti nozīmīgu variatīvu mikrosistēmu, kas pieejama lietotājam ar nepieciešamām konkrētām zināšanām, lai atbilstoši komponentu semantikai un struktūrai spētu tos identificēt un attiecīgi diferencēt pēc lietojuma. Izvēli nosaka *semantiskā diference*.

Tā kā *negatīvās diferenciālās izvēles lauks* N²DL ir neordinārs pēc būtības un tajā funkcionē nevēlami komponenti no visām variatīvajām mikrosistēmām, arī no brīvas izvēles lauka, ir lietderīgi vispirms pievērsties brīvās izvēles laukam, bet negatīvo diferenciālo lauku N²DL un neordināro diferenciālo lauku N³DL pēc tam raksturot kopā, kā tas turpmāk darīts.

Brīvās izvēles laukā BIL realizējas semantiski niansēta un kontekstuāli iederīga izvēle. To veido patstāvīgi komponenti ar dubultu – gan formālu, gan semantisku – diferenci, taču izvēli motivē tieši *semantiskā diference*.

Brīvās izvēles laukam BIL ir divi pakārtoti opozicionāri lauki: **saziņas diferenciālais lauks** S²DL ↔ **radošais diferenciālais lauks** RDL. Galvenie paralēlismu tipi tajos ir *sinonīmi* un *paronīmi*. Nebūtiskā semantiskā diference sinonīmu mikrosistēmā nosaka iespēju realizēties brīvas potenciālas aizstājamības principam, bet paronīmu sistēmā šādas iespējas nav.

Var arī izvirzīties komponentu identificēšanas problēma un rasties grūtības paralēlismu tipu savstarpējā nošķiršanā. Piem., grūti identificēt paralēlismus *blakus* – *blaku*; *papildus* – *papildu* – vai tie ir varianti vai paronīmi (Freimane 1993, 102–103).

Saziņas diferenciālo lauku S²DL veido divi opozicionāri mikrolauki: **ordinārais diferenciālais lauks** O²DL ↔ **neordinārais diferenciālais lauks** N³DL.

Ordinārajā diferenciālajā laukā O²DL funkcionē gan normēta literārā valoda, gan tā sauktā literārā sarunvaloda – neitrāli vispārlietojami valodas līdzekļi (piem., semantiski un perifēriski diferencējami sinonīmi *līnāt*, *līt*, *mīgot*, *rasināt*, *smidzināt*; arī *dakteris* ‘ārsts’, *taksis* ‘taksometrs’ u. tml.). Šis lauks

gandrīz visā platībā pārklājas ar normatīvās izvēles lauku N²IL, un tajā dominē *pozitīva izvēle*. Literārās sarunvalodas līdzekļi ir ļoti mainīgi, nenoteikti, tāpēc to lietojums no normatīvā viedokļa var būt riskants.

Neordinārais diferenciālais lauks N³DL gandrīz pilnīgi pārklājas ar *negatīvas izvēles lauku*, kurā funkcionē normām neatbilstoši valodas līdzekļi no visiem laukiem. Piem., neliterāri varianti *akomponēt* (**akompanēt*), *uzdarboties* (**riko-ties*) u. tml. Tajā funkcionē negatīvi vērtējami valodas līdzekļi no dažādiem neliterāriem paveidiem (kā vienkāršruna, žargoni, argo u. tml.).

Radošajā diferenciālajā laukā RDL uz ordinārā fona izceļas stilistiski un perifēriski iezīmēti ekspresīvi valodas līdzekļi. Arī vēl nebijuši, kāda noteikta autora radīti, okazionāli. Ekspresīvu valodas līdzekļu lietojums nevieta parasti liecina par valodas lietotāju paviršību vai nevēlēšanos iedziļināties reizēm visai grūti formulējamās ekspresivitātes nosacījumos, kā arī par valodas izjūtas trūkumu. Tāds var būt poētisma nemotivēts lietojums neit-rālā tekstā (piem., *dusēt sargpostenī*). Arī valodas līdzekļa pārvirze no pozitīva lietojuma sfēras negatīvā vai otrādi (sk. iepriekš minēto verbu *darīt un veikt* salīdzinājumu 2.3.).

Lauku teorijas ietvaros iespējams vispusīgi vērtēt valodas līdzekļu lietojumu izvēles laukos saistījumā ar lietotāja valodas izjūtu (sk. 2.3.), kas līdz šim tikpat kā nav darīts. Rūpes par valodu un tās attīstību saistītas ar lietotāju kopējo kolektīvo valodas izjūtas izkopšanu.

Sinonīmiem raksturīgs *nebūtiskas semantiskas diferences lauks*: atšķirība var būt leksiskajā semantikā, bet tikai tik daudz, lai varētu realizēties *potenciālas aizstājamības princips* un komponenti pēc vajadzības varētu nomainīt viens otru, cits citu, nezaudējot savu semantisko pamatu – galvenos, konstruējošos nozīmju semantiskos elementus. Paliek brīva izvēle kā leksiski semantiskām niansēm, tā arī perifēriskām niansēm resp. ekspresivitātei.

Gandrīz visas paralēlismu mikrosistēmas funkcionē literārās valodas resp. literārā standarta *normatīvās izvēles laukā*, bet katrai mikrosistēmai izvēle ir atšķirīga. Izvēle ir atkarīga no normētāja kompetences un arī subjektīvas izvēles, ņemot vērā sabiedrības kopējās zināšanas, konvencijas prasības un vēl citus iespējamus normēšanas nosacījumus.

Paronīmiem normatīvās izvēles lauks ir galvenais pastāvēšanas nosacījums. Ja, piem., atvasināti vārdi par variantiem kļūst, afiksiem deseman-tizējoties, t. i., zaudējot derivatīvo nozīmīgumu, tad ar paronīmiem ir tieši otrādi – par tiem mēs vispār varam runāt tikai to semantisko atšķirību dēļ, ko derivatīvie afiksi tiem piešķir. Tāpēc tieši paronīmi ir ļoti svarīgi valodas praksē un literāro normu realizācijā – ir jāuztver un jāsaprot attiecīgo diferencētāja-fiksu nozīmes (tas attiecas uz visiem paronīmu tipiem). Piem., jāmacās šķirt nozīmes vārdiem *suka* un *sukas*, *valodīgs* un *valodisks*, *spiede* un *spiedne*, *zālājs* un *zāliens* u. tml. Normatīvajā izvēles laukā neietilpst mikrosistēmu negatīvie komponenti, kas nedod nekādu izvēles iespēju.

Homonīmu un antonīmu funkcionēšanā – kā, protams, valodā vispār – ļoti svarīgs ir *informācijas izvēles adekvātums*. Uz to attiecināmi arī paronīmi. Ļoti nosacīti te iederas varianti un sinonīmi, kuriem galvenais ir komponentu semantiskais identums vai tuvums un ar to saistītās visai brīvās izvēles resp. aizstājamības iespējas.

6. Konteksta loma paralēlismu identificēšanā

Paralēlismu atkarība no konteksta ir semantiski nosacīta.

Variantus kā semantiski identus un formāli diferentus iespējams šķirt tikai pēc formālām pazīmēm, un tāpēc tie ir leksiski un semantiski patstāvīgi un iekļaujas attiecīgajā kontekstā kā nepieciešamās informācijas sniedzēji. Semantiskais identums tiem nodrošina *kontekstuālu patstāvīgumu*.

Abējādi – gan semantiski, gan formāli – diferentie paronīmi un sinonīmi ir *relatīvi patstāvīgi*, to atkarība no konteksta izpaužas funkcionāli – kā *adekvāta kontekstuāla atbilde*.

Savukārt formāli identajiem homonīmiem ārēju formālu diferencētāju pazīmju nav. Formālais identums un parasti krasi atšķirīgā semantiskā diference padara tos *pilnīgi atkarīgus no konteksta*. Tieši tāpat kā homonīmi, no konteksta ir atkarīgi arī gramatiskās polisēmijas locekļi. Šis fakts liecina, ka gramatisko polisēmiju varētu uzskatīt par homonīmijas paveidu.

Tātad mikrosistēmu komponentu atkarībai no konteksta var būt dažādas gradācijas. Pilnīga semantiska identitāte attiecīgajiem komponentiem garantē leksiski semantisku neatkarību – kā variantiem. Zināma kontekstuāla neatkarība garantēta arī komponentiem ar abējādu, semantisku un formālu leksiski semantisku diferenci – kā sinonīmiem. Paronīmus – arī ar abējādu diferenci – var uzskatīt par relatīvi patstāvīgiem, jo tie ir vairāk atkarīgi no konteksta nekā varianti un sinonīmi – tiem raksturīga semantiska tuvība un neliela (parasti derivatīvi motivēta) formāla atšķirība, tāpēc to nozīmes iespējams identificēt un ilustrēt tikai atbilstošā kontekstā. Turpretim krasa semantiska diference nosaka attiecīgās mikrosistēmas komponentu pilnīgu atkarību no konteksta – kā homonīmiem.

7. Variatīvo mikrosistēmu saskare un pārejas joslas

Variatīvuma nozīmīgumu valodā un tās attīstībā nosaka mikrosistēmu komponentu savstarpējās konkurences iespējas. Identums palīdz saglabāt mikrosistēmas, bet diference sarežģī un reizē arī bagātina valodu, radot konkurenci un nodrošinot valodas līdzekļu izvēles iespējas.

Visi paralēlismu tipi, būdami savstarpēji saistīti un bieži vien grūti savā starpā norobežojami, var dažādi sekmēt valodas līdzekļu apriti. Varianti var kļūt par paronīmiem (kā, piem., ir noticis ar *prozaisks* 'ikdienišķs' un *prozisks* 'uz prozu attiecināms, ar prozu saistīts'), paronīmi robežojas ar sinonīmiem u. tml.

Paronīmi var robežoties gan ar variantiem, gan arī ar sinonīmiem. Sinonīmiskas nozīmes ir paronīmiem *dzērējs* un *dzērājs*; *audzēt* un *audzināt*. Paralēlismu identifikācijas grūtības ir likumsakarīgas un aktivizē valodas lietotāju uzmanību. Piem., paronīmu vai vienas saknes leksisko sinonīmu (kā *sapratne* – *izpratne*, *meitene* – *meitēns*) vērtējums atkarīgs no valodas lietotāja ieceres un informācijas prasībām. Grūtības paralēlismu identificēšanā rada arī citi faktori. Piem., aizgūtu vārdu savstarpējs sastatījums vai sastatījums ar pašu valodas vārdiem. Ja vārdiem nav kopējas saknes un ir tikai ārēja līdzība, to nozīmēs nav integrētājelementu un starp tiem nav arī diferenciāli nosacītas izvēles iespēju. Tad veidojas *neīstie* jeb *kvaziparalēlismi*. Piem., kvaziparonīmi *tušs* un *tuša*, *komposts* un *kompots* u. tml. Kvaziparalēlismi robežojas ar īstajiem paralēlismiem un var būt no tiem grūti nošķirami.

Paralēlismu tipi savstarpējā konkurencē dažādi ietekmē valodas līdzekļu apriti. Visvairāk un dažādā veidā apriti ietekmē tieši sinonīmi.

Mikrolaukus ne vienmēr iespējams savstarpēji strikti norobežot. Tie it kā uzklājas cits uz cita, veidojot *daudzslāņainu* sistēmu. Mikrosistēmu laukus būtu vēlams detalizētāk pētīt no *funkcionāli gramatiskā* viedokļa.

Ņemot vērā minētās laika fāzes un valodas līdzekļu attīstību tajās, ir likumsakarīgi pieminēt *valodas līdzekļu potenciālās nezūdāmības likumu*, jo valodā nekas nezūd pilnīgi un pavisam (Freimane 2014, 59). Fiksēts un saglabājies novecojis valodas līdzeklis noteiktos nosacījumos var atkal atgriezties valodā jau citā statusā. Neaktuālam valodas līdzeklī ir potenciāla iespēja aktualizēties. Šo potenču realizācija ir atkarīga no sociāliem apstākļiem.

Saīsinājumi un apzīmējumi

B	brīvs
D	diference, arī diferenciāls
F ¹	funkcionāls
F ²	formāls
K	kombinēts
L	lauks
M	mikro (mini)
maks	maksimāls
mid	vidējs
min	minimāls
N ¹	normatīvs
N ²	negatīvs

N ³	neordinārs
nulle	pazīmes nav
O ¹	opozīcija
O ²	ordinārs
P	pozitīvs
R	radošs
S ¹	semantika, arī semantisks
S ²	saziņa

Literatūra

1. Ahmanova, Ol'ga. 1966. *Slovar' lingvističeskikh terminov*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
2. Baldunčiks, Juris, Pokrotniece, Kornēlija. 1999. *Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava.
3. Bondarko, Aleksandr. 1972. K teorij polja v grammatike. *Voprosy jazykoznanija*. 3, 20–35.
4. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
5. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
6. Freimane, Inta. 2014. Valoda semantiski funkcionālā aspektā. *Valoda: nozīme un forma*. 5. *Opozīcijas sintaksē un semantikā*. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 33–61.
7. Guļevska, Dainuvīte (red.). 1987. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: Avots.
8. Laua, Alīse. 1981. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne.
9. Laua, Alīse, Ezeriņa, Anna, Veinberga, Silvija. 1996. *Latviešu frazeoloģijas vārdnīca*. II. Rīga: Avots.
10. Shherba, Lev. 1957. Sovremennyy russkij literaturnyj jazyk. *Izbrannye raboty po russkomu jazyku*. Moskva: Uchpedgiz, 113–129.
11. Siliņš, Edgars Imants. 1999. *Lielo patiesību meklējumi*. Rīga: Jumava.

Summary

The article is devoted to functional analysis of linguistic variation with particular emphasis on the role of parallelisms in the circulation of language resources. A theory of variable linguistic fields has been put forth. Methodologically, both traditional structurally oriented methods as well linguistic field analysis are considered to be equally important. The basic method of functional investigation is the opposition method, whereas the main principle of field analysis is potential substitutability of language resources.

The microsystem of parallelisms is best characterized by opposition *identity* vs. *difference*. The existence of microsystems is guaranteed by integral semantic elements of their elements. The proposed schema of linguistic fields is presented focusing on functional maxi-fields as well as differential fields. The schema as a whole reveals the potential of variable language resources and their functional diversity.